

Halina Nowakowska¹, Jolanta Olszewska², Hanna Grabowska³

¹Pracownia Pedagogiki i Dydaktyki Medycznej, Katedra Pielęgniarstwa, Wydział Nauk o Zdrowiu, Gdański Uniwersytet Medyczny

²Zakład Pielęgniarstwa Położniczo-Ginekologicznego, Katedra Pielęgniarstwa Wydział Nauk o Zdrowiu, Gdański Uniwersytet Medyczny

³Pracownia Umiejętności Pielęgniarskich, Katedra Pielęgniarstwa, Wydział Nauk o Zdrowiu, Gdański Uniwersytet Medyczny

Polskie czasopisma pielęgniarskie

Polish periodical press for nurses

STRESZCZENIE

Określenie „czasopisma naukowe” dotyczy dzienników o pewnym zróżnicowaniu publikacyjnym, wśród których znajdują się monografie, określane także jako czasopisma przeglądowe, dotyczą konkretnych dziedzin wiedzy, ich zadaniem jest upowszechnianie najnowszych osiągnięć naukowych. Obok nich znajdują się także czasopisma zamieszczające prace badawcze, gdzie wyniki owych prac bywają inspiracją dla pracy naukowej kolejnych eksperymentatorów. Istnieją także czasopisma, które łączą obie te funkcje, a więc takie, które na swoich łamach zamieszczają zarówno prace badawcze, jak i przeglądowe. Niezależnie jednak od rodzaju publikowanego materiału, każde czasopismo naukowe jest przekazywaniem informacji, integruje środowisko, przyczynia się do upowszechniania i doskonalenia wiedzy z danej dyscypliny naukowej.

Celem pracy było ukazanie rozwoju profesjonalnych czasopism dotyczących opieki pielęgniarskiej i położniczej. Jako technikę badawczą wykorzystano analizę źródeł piśmiennictwa, w tym pozycji zwartych i artykułów o charakterze biograficznym.

Problemy Pielęgniarstwa 2012; 20 (4): 535–538

Słowa kluczowe: historia, czasopisma, pielęgniarstwo

ABSTRACT

The term “scientific magazine” involves publication-diversified journals. There are monographs among them, described also as “survey journals” which concern concrete fields of knowledge. Their task is to popularize the newest scientific achievements. Apart from them, we can also find journals in which scientific research can be found, and the results of the research are often inspiring for the next scientific experimenters. What is more, there are also magazines which combine both models, i.e. periodicals in which both scientific and survey research are published. The exact kind of a scientific journal is irrelevant though, as each of them is the notion of information, integrates the environment and allows a given scientific discipline to be popularized and improved.

The aim of the given thesis is to show the development of professional periodical press concerning nursing care. The analysis of writing sources is the scientific technique used in the work, including the analysis of non-serial publications and biographical articles.

Nursing Topics 2012; 20 (4): 535–538

Key words: history, professional writings, periodicals as topic, nursing

Wstęp

Za początek nowoczesnego okresu pielęgniarstwa przyjmuje się rok 1860, kiedy to Florence Nightingale założyła pierwszą szkołę pielęgniarską przy szpitalu św. Tomasza w Londynie. Stworzony przez nią model opieki opierał się na poszukiwaniu możliwości odwoływania się w pielęgnowaniu do praw naukowych oraz zaakcentowania potrzeby rozwoju naukowego pielęgniarstwa, co niewątpliwie było niezwykle nowatorskim podejściem do kwestii pielęgnowania [1].

Rozkwit pielęgniarstwa na ziemiach polskich przypada na początek XX wieku. W jego chronologii wyróżnia się cztery okresy. Pierwszy — przypadający na lata 1911–1918, określane jako „początki pielęgniarstwa zawodowego w Polsce” — w którym powstała w Krakowie pierwsza polska szkoła pielęgniarstwa. Drugi okres, dwudziestolecia międzywojennego (1919–1939), to etap intensywnego rozwoju pielęgniarstwa w Polsce, znaczący z uwagi na powoływanie nowych szkół, utworzenie Polskiego Stowarzyszenia Pielęgniarek Za-

wodowych (PSPZ), a także wydawanie pierwszego, profesjonalnego czasopisma zawodowego „Pielęgniarka”. Trzeci okres to czas II Wojny Światowej, natomiast czwarty — zwany „pielęgniarstwem polskim po II wojnie światowej” [2, 3].

Autorkami pierwszych publikacji naukowych z dziedziny pielęgniarstwa były absolwentki nowopowstałych ówczynie w Polsce szkół pielęgniarstwa, takich jak: Szkoła Zawodowa Pielęgniarek Stowarzyszenia PP. Ekonomek św. Wincentego f Paulo w Krakowie, Szkoła Pielęgniarstwa PCK w Poznaniu, Warszawska Szkoła Pielęgniarstwa (wśród nich: Maria Epstein, Anna Rydlówna, Jadwiga Suffczyńska, Jadwiga Romanowska, Elżbieta Rabowska, Hanna Chrzanowska). Inspiracją do tego typu działalności była chęć jednoczenia się, umacniania grupy zawodowej, potrzeba wymiany myśli i doświadczeń, ale także pogłębianie wiedzy [4].

Czasopisma naukowe dla pielęgniarek

Pierwsze artykuły o charakterze zawodowym ukazywały się w czasopiśmie wydawanym z inicjatywy Biura Zarządu Głównego Czerwonego Krzyża w Warszawie. Pismo to ukazywało się w latach 1919–1925 pod tytułem „Czerwony Krzyż”, następnie od 1925–1939 roku — „Polski Czerwony Krzyż”. Było ono kierowane do osób pracujących w szpitalach, palcówkach higienicznych, w kolumnach opatrunkowych. Zgodnie z założeniem programowym, w piśmie publikowano prace oryginalne z dziedziny medycyny, higieny ogólnej, szpitalnictwa cywilnego i wojskowego.

Wśród artykułów publikowanych przez pielęgniarki w omawianym czasopiśmie, na uwagę zasługują te, które były autorstwa Jadwigi Suffczyńskiej. Pełniła ona funkcję referentki ds. pielęgniarstwa w PCK, opisywała zasady kształcenia pielęgniarek. W piśmie pojawiały się także artykuły Zofii Antoniny Zawadzkiej, pełniącej funkcję kierownika referatu pielęgniarstwa w Warszawie. Autorka głównie skupiała się na pielęgniarstwie społecznym, pisała o pracy pielęgniarki na wsi. Czasopismo to niewątpliwie przyczyniło się do popularyzacji zawodu pielęgniarki [5].

Naukowe prace pielęgniarstwa drukowane były także w ogólnomedycznym piśmie „Zdrowie”. Po raz pierwszy „Zdrowie”, z inicjatywy dr. Józefa Polaka, ukazało się w 1885 roku. Na jego łamach poruszano między innymi kwestie funkcjonowania wodociągów i kanalizacji, usuwania śmieci, higieny szpitali, zakładów przemysłowych, walki z chorobami zakaźnymi, a także z alkoholizmem. W początkowych okresach swego istnienia zawierało streszczenia z literatury angielskiej, francuskiej, niemieckiej, rosyjskiej [6].

W 1924 roku, z inicjatywy absolwentek Wyższej Szkoły Pielęgniarek i Higienistek w Poznaniu, rozpoczęto wydawanie czasopisma „Pielęgniarka”, które były pierwszym naukowym i pielęgniarstwowym magazynem. Pierwszą redaktorką czasopisma była Elżbieta Rabow-

ska, która w 1925 roku została dyrektorką Szkoły Pielęgniarstwa PCK w Poznaniu. Była również aktywną działaczką PSPZ [7].

W listopadzie 1928 roku podczas Walnego Zjazdu PSPZ zdecydowano o wydawaniu czasopisma zawodowego „Pielęgniarka Polska”, którego pierwszy numer ukazał się w lipcu 1929 roku. Celem czasopisma było wspieranie rozwoju zawodowego poprzez popularyzowanie wiedzy o nowych trendach w medycynie i pielęgniarstwie. Czasopismo miało także za zadanie podniesienie rangi zawodu, wzbudzenie w społeczeństwie uznania i szacunku dla profesji [4].

Czasopismo wydawane było regularnie do sierpnia 1939 roku. Jego pierwszą redaktorką była Hanna Chrzanowska, kierowała pismem wspólnie z Jadwigą Suffczyńską, Marią Starowieyską i Wandą Lankajtes. W komitecie naukowym byli także ówczynie profesorowie medycyny, między innymi: Władysław Szenajch, Marcin Kacprzak, Karol Gustaw Jonscher [8].

Przegląd i analiza roczników czasopisma, zdeponowanych obecnie w Centralnym Archiwum Pielęgniarstwa Polskiego, posiadającym wszystkie numery „Pielęgniarki Polskiej”, pozwala dostrzec, że na łamach czasopisma prezentowane były artykuły upowszechniające wiedzę zawodową. W każdym numerze ukazywały się na przykład „Potrzeby naszego pielęgniarstwa” (nr 1 — lipiec 1929 r.), „O walce z alkoholizmem” (nr 2 — sierpień 1929 r.), „Społeczna rola lecznicy w walce z gruźlicą” (nr 4 — październik 1929 r.) [9].

Wśród zagadnień poruszanych w czasopiśmie wiele dotyczyło pielęgniarstwa społecznego. Stanowiło to wyraz szczególnego zainteresowania tą dziedziną pielęgniarstwa Hanny Chrzanowskiej, redaktorki czasopisma. Zagadnienia te były poruszane między innymi w artykułach: „Schronisko Towarzystwa „Ratujmy Niemowlęta” w Warszawie” (H. Chrzanowska, lipiec–sierpień–wrzesień 1933 r., nr 7–8–9), „Początki pielęgnowania obłożnie chorych” (A. Iżycka, styczeń–luty 1934 r., nr 1–2), „Pielęgniarstwo przyszpitalne” (Orzechowska S., styczeń–luty 1934 r., nr 1–2), „Zakres pracy pielęgniarki społecznej na prowincji” (Kohenowa M., styczeń–luty 1934 r., nr 1–2), „Pielęgnowanie ubogich chorych w domach” (Iżycka A., styczeń–luty 1935 r., nr 1–2) [10].

Druga grupa publikacji obejmowała artykuły sprawozdawcze na przykład „Uroczystość rozdania dyplomów w WSP — 16.III.1930” (nr 4, 1930 r.), „Zjazd Przewodniczących w Oslo” (nr 5–6, maj–czerwiec 1930 r.), „Sprawozdanie z Walnego Zjazdu Zrzeszenia Sióstr PCK. Zarząd Zrzeszenia Sióstr PCK” (nr 8–9, sierpień–wrzesień 1930 r.) [9].

Na łamach czasopisma publikowano także pozycje o charakterze historycznym, które dotyczyły początków szkolnictwa pielęgniarstwa w Polsce, ale także prezentowały życiorysy osób znamiennych, cieszących się moralnym uznaniem na przykład: „Florence Nightin-

gale (nr 1, styczeń 1931 r.), „Maria Epsteinówna” (nr 3, marzec 1931 r.), „Rozwój nowoczesnego pielęgniarstwa w Polsce w okresie dziesięciolecia 1924–1934, referat wygłoszony na IX Wolnym Zjeździe PSPZ” (nr 1–2, styczeń–luty 1935 r.) [9]. „Pielęgniarka Polska” ukazywała się regularnie do 1939 roku, ostatni numer 7–8 pojawił się sierpniu 1939 roku.

W latach 1929–1933 ukazywał się „Przewodnik Pielęgniarski”. Było to pierwsze polskie czasopismo kierowane do pielęgniarek psychiatrycznych. Czasopismo było dodatkiem do „Nowin Psychiatrycznych” — kwartalnika naukowo-lekarskiego wydawanego przez dr. Aleksandra Piotrowskiego. Periodyk składał się z trzech działów. Pierwszy zawierał oryginalne artykuły autorstwa lekarzy, a także doniesienia z czasopism zagranicznych. Tematyka dotyczyła głównie patogenezy i terapii chorób, organizacji pracy oraz pielęgnacji umysłowo chorych. Drugi dział dotyczył zagadnień pielęgnacji chorych psychicznie ze specyficznymi potrzebami — na przykład chorzy leżący (kąpiel, higiena jamy ustnej), chorzy z zaburzeniami w oddawaniu stolca, moczu, chorzy ze współistniejącymi chorobami. Oto niektóre tytuły publikacji: „Pielęgnowanie chorych nie przyjmujących pokarmów” („Przewodnik Pielęgniarski” 1931; 1: 8–11), „O kąpeli chorych psychicznie” („Przewodnik Pielęgniarski” 1929; 3–4: 26–28), „Krótkie wiadomości o aseptyce i antyseptyce” („Przewodnik Pielęgniarski” 1930; 1–2: 4–7). W piśmie pojawiały się także sprawozdania oraz ogłoszenia o kursach dla pielęgniarek.

Trzecią grupę tematyczną stanowiły zagadnienia z farmakologii, na przykład „Chinina” („Przewodnik Pielęgniarski” 1932; 1–2: 4–5), a także leczenia chorób zakaźnych „Kilka uwag o malarii i jej leczniczym zastosowaniu” („Przewodnik Pielęgniarski” 1932; 1–2: 5–7) [11].

W latach 1938–1939 Wanda Lankajtes i Hanna Chrzanowska rozpoczęły wydawanie miesięcznika „Wytyczne dla pielęgniarki społecznej”. Czasopismo zawierało „wskazówki metodyczne dotyczące organizowania i prowadzenia poszczególnych działów pracy pielęgniarki społecznej” (Chrzanowska H., Lankajtes W. Wytyczne pracy pielęgniarki społecznej. Pielęgniarka Polska 1938; 2: 46). Publikacje dotyczyły specyfiki pracy pielęgniarki zarówno w środowisku miejskim, jak i wiejskim. Autorki określały w nich zasady organizowania i działania poradni, prezentowały wytyczne dotyczące zasad reżimu sanitarnego w tych placówkach, formułowały także zakres obowiązków pielęgniarki wobec podopiecznych [12].

Okupacja niemiecka przerwała prężny okres rozwoju polskiego pielęgniarstwa. Zgodnie z decyzją nieprzyjaciela wszelkie organizacje zmuszono do zawieszenia działalności. Podczas II wojny światowej zginęło w Polsce 30% ogólnej liczby pielęgniarek. Po zakończeniu działań wojennych ówczesne władze nie wyraziły zgody na reaktywowanie Polskiego Stowarzyszenia Pielę-

gniarek Zawodowych. Grupie najaktywniejszych działaczek zezwolono na zorganizowanie Związku Zawodowego Pracowników Służby Zdrowia [13].

W październiku 1948 roku ukazał się pierwszy wojenny numer „Pielęgniarki Polskiej” pod redakcją Anny Biernackiej-Stypułkowskiej, potem Haliny Stefańskiej (która to w 1957 roku stanęła na czele reaktywowanego Polskiego Towarzystwa Pielęgniarskiego). Czasopismo kontynuowało przedwojenne tradycje, kolejne zeszyty ukazywały się początkowo dzięki Wydawnictwu Zarządu Głównego Polskiego Czerwonego Krzyża, potem wydawcą był Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich. Ukazywało się do 1958 roku.

W listopadzie 1958 roku rozpoczęto wydawanie czasopisma „Pielęgniarka i Położna”. Pismo powstało z połączenia „Pielęgniarki Polskiej” (wydawanej od roku 1929) i „Położnej” (wydawanej od 1951 roku). Czasopismo ukazywało się raz w miesiącu do 2008 roku, wydawane było przez Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, a od roku 2004 — przez spółkę Auxilium. Komitetowi redakcyjnemu początkowo przewodniczyła Halina Stefańska [14].

Aktualnie wydawane czasopisma zawodowe dla pielęgniarek i położnych

„Pielęgniarstwo Polskie” — to czasopismo, które ukazuje się od 1989 roku. Redaktorem naczelnym jest prof. dr hab. Laura Wołowicka. Wydawane jest przez Wydział Nauk o Zdrowiu Akademii Medycznej im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu (obecnie Uniwersytet Medyczny w Poznaniu). Pismo zawiera prace oryginalne, pogładowe, kazuistyczne, sprawozdania ze zjazdów i konferencji, recenzje z książek oraz opracowania z zakresu historii pielęgniarstwa w języku polskim oraz angielskim [15].

„Problemy Pielęgniarstwa” — kwartalnik wydawany od 1993 roku, stanowi oficjalne czasopismo Polskiego Towarzystwa Pielęgniarskiego. Redaktorem naczelnym jest dr Aleksandra Gaworska-Krzemińska. Zamieszczane są w nim recenzowane artykuły pogładowe, oryginalne prace badawcze z dziedziny pielęgniarstwa i dziedzin pokrewnych, sprawozdania, komentarze, recenzje oraz oficjalne stanowiska międzynarodowych stowarzyszeń zawodowych. Obecnie czasopismo wydawane jest przez Wydawnictwo Via Medica [16].

„Magazyn Pielęgniarki i Położnej” — to ogólnopolski miesięcznik zawodowo-środowiskowy. Ukazuje się od listopada 1995 roku pod merytorycznym patronatem Naczelnej Rady Pielęgniarek i Położnych. Wydawany jest przez Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich [17].

Czasopismo „Pielęgniarstwo XXI wieku” ukazuje się od 2002 roku z inicjatywy ówczesnej Dziekan Wydziału Pielęgniarstwa i Nauk o Zdrowiu — prof. dr hab. Ireny Wrońskiej. Na łamach czasopisma prezentowane są prace z dziedziny pielęgniarstwa i położnictwa,

które mają za zadanie przybliżyć problematykę opieki pielęgniarskiej szerszym gremiom w kraju i za granicą. Ułatwia także wymianę poglądów oraz prezentację wyników badań i analiz pracownikom naukowym z zakresu pielęgniarstwa i położnictwa oraz dziedzin pokrewnych. Do 2010 roku „Pielęgniarstwo XXI” wieku było wydawane przez wydawnictwo Czelej. Obecnie czasopismo wydaje Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego w Lublinie [18].

„Pielęgniarstwo Chirurgiczne i Angiologiczne” — to kwartalnik poruszający zagadnienia związane z chorobami naczyniowymi, jest skierowane do pielęgniarek chirurgicznych i angiologicznych oraz współpracujących z nimi lekarzy. Stanowi organ Polskiego Towarzystwa Pielęgniarstwa Angiologicznego, wydawany przez Termedia Wydawnictwa Medyczne [19].

„Nowoczesne pielęgniarstwo i położnictwo” — czasopismo internetowe wydawane od stycznia 2007 roku przez Portal Pielęgniarek i Położnych dwa razy w roku, w styczniu i lipcu. Czasopismo zamieszcza artykuły, rozprawy, raporty z dziedziny pielęgniarstwa i położnictwa, a także nauk pokrewnych. Skupia się na prezentacji wyników mogących przyczynić się do rozwoju profesji oraz podniesienia poziomu opieki nad podopiecznymi [20].

„Pielęgniarka epidemiologiczna. Informator” — kwartalnik Polskiego Stowarzyszenia Pielęgniarek Epidemiologicznych. Redaktorem Naczelnym jest Dorothea Czechowska. Czasopismo prezentuje artykuły z dziedziny zakażeń szpitalnych, zamieszczane na stronie Stowarzyszenia, co znacząco ułatwia dostęp do fachowej wiedzy z tej dziedziny wszystkim zainteresowanym [21].

„Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne” — kwartalnik wydawany od 2011 roku, to czasopismo Zakładu Medycznych Nauk Społecznych Katedry Zdrowia Publicznego Akademii Medycznej im. Piastów Śląskich we Wrocławiu (aktualnie Uniwersytetu Medycznego) stanowiące bazę wymiany myśli akademickiej [22].

„Pielęgniarstwo Neurologiczne i Neurochirurgiczne” jest kwartalnikiem wydawanym od 2012 roku. Publikowane są w nim recenzowane artykuły oryginalne, poglądy oraz opisy przypadków z zakresu pielęgniarstwa w neurologii oraz neurochirurgii. Patronat nad czasopismem sprawuje Instytut Nauk o Zdrowiu, Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku [23].

Podsumowanie

Przegląd aktualnie wydawanych czasopism zawodowych przeznaczonych dla pielęgniarek i położnych zwraca uwagę na znaczący wzrost ich liczby oraz rozwój tendencji do wydawania pozycji specjalistycznych w obszarze pielęgniarstwa.

Socjologowie i historycy zwracają uwagę na znaczący udział czasopiśmiennictwa profesjonalnego w upowszechnianiu idei zawodowych. Dzięki tym funkcjom czasopismo zaspokaja takie potrzeby, jak:

- przynależność do określonej grupy zawodowej, dzielenia się wiedzą, a także przeżyciami i doświadczeniami;
- rozwój zawody;
- potwierdzenie ważności swej pracy jako służby społecznej, jako działań istotnych z punktu widzenia dobra społecznego [24].

Piśmiennictwo

1. Poznańska S. Pielęgniarstwo wczoraj i dziś. Wyd. PZWL, Warszawa 1988.
2. Górajek-Jóźwik J. Kalendarium Pielęgniarstwa Polskiego. Wyd. OVO, Warszawa 1998; 17.
3. Wolska-Lipiec K. Polskie Towarzystwo Pielęgniarskie na tle historycznym. Probl. Pielęg. 2007; 15: 79–85.
4. Gabryś T. Znaczenie czasopisma „Pielęgniarka Polska” w rozwoju pielęgniarstwa zawodowego w Polsce. Pielęg. XXI w. 2011; 35: 81–84.
5. Dworecka T. Wkład czasopisma „Polski Czerwony Krzyż” w rozwój zawody pielęgniarstwa w okresie II Rzeczypospolitej. W: Urbanek B. (red.). Zawód pielęgniarki na ziemiach polskich w XIX i XX w. Wyd. Makmed, Warszawa 2008: 297–305.
6. Maksymowicz A. Rola czasopism pielęgniarskich. Pielęg. Położ. 1993; 7: 4–6.
7. Bogusz J. Encyklopedia dla pielęgniarek. Wyd. PZWL, Warszawa 1990: 417–418.
8. Boratyn B. Wkład Polskiego Czerwonego Krzyża w rozwój pielęgniarstwa w Polsce. Zdroku Publ. 2008; 118: 378–380.
9. Wirtualne Muzeum Pielęgniarstwa Polskiego: <http://www.wmp.org.pl/>; data pobrania 12.06.2012.
10. Jędrzyk A. Hanna Chrzanoska prekursorka pielęgniarstwa rodzinnego. Śląska Akademia Medyczna, Wydział Opieki i Oświaty Zdrowotnej, Katowice 2004 (praca licencjacka).
11. Paciorek M. Pielęgniarstwo psychiatryczne na łamach „Przewodnika Pielęgniarskiego” (1929–1933). W: Urbanek B. (red.). Zawód pielęgniarki na ziemiach polskich w XIX i XX w. Wyd. Makmed, Warszawa 2008: 307–314.
12. Smoleń E., Dobrowolska B. Wanda Lankajtes i jej rola w rozwoju pielęgniarstwa społecznego w Polsce. Probl. Pielęg. 2011; 19: 405–410.
13. Wolska-Lipiec K. Polskie Towarzystwo Pielęgniarskie na tle historycznym. Probl. Pielęg. 2007; 15: 79–85.
14. Mielczarek T. Współczesne polskie czasopisma wysokonakładowe. Wyd. Instytutu Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Humanitas w Sosnowcu 2008; 57–79.
15. Pielęgniarstwo Polskie: <http://www.ump.edu.pl/>; data pobrania 28.06.2012.
16. Problemy Pielęgniarstwa: www.pp.viamedica.pl/; data pobrania 28.06.2012.
17. Magazyn Pielęgniarki i Położnej: <http://www.nursing.com.pl/>; data pobrania 28.06.2012.
18. Pielęgniarstwo XXI wieku: <http://www.wydawnictwo.umlub.pl/pielęgniarstwo/pl/>; data pobrania 28.06.2012.
19. Pielęgniarstwo Chirurgiczne i Angiologiczne http://www.termidia.pl/Czasopismo/Pielęgniarstwo_Chirurgiczne_i_Angiologiczne-5; data pobrania 28.06.2012.
20. Nowoczesne Pielęgniarstwo i Położnictwo: <http://www.pielęgniarki.info.pl/paper/second>; data pobrania 29.06.2012.
21. Pielęgniarka epidemiologiczna informator: <http://www.pspe.pl/>; data pobrania 28.06.2012.
22. Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne: <http://www.pzp.am.wroc.pl/>; data pobrania 28.06.2012.
23. Pielęgniarstwo Neurologiczne i Neurochirurgiczne: <http://www.pnn.wshe.pl/>; data pobrania 28.06.2012.
24. Wrońska I. Polskie Pielęgniarstwo 1921–1939. Wyd. Norbertinum 1991: 83–89.